

QARAQALPAQ TILINDE DARA MUZİKALÍQ TERMINLERDÍŇ QURÍLÍŚÍ

Karasayev Azizbek Sabit ulh

Nawayı mámleketlik pedagogika institutı oqıtıwshısı

Email: azizbekkarasaev@gmail.com

ANNOTATSIYA

Bu maqolada qoraqalpoq tilida sodda musiqiy atamaların tuzilishi o'rganilgan. Ular ma'lum bir guruhlarga ajratilib, o'ziga xos xususiyatlari aniqlangan. Unda sodda atamalar bo'g'in soniga ko'ra bir bog'inli, ikki bo'g'inli, uch bo'g'inli, to'rt bo'g'inli va besh bo'g'inli musiqiy atamalarga ajratilgan. Ayrim sodda musiqiy atamalarining kelib chiqishi bo'yicha ma'lumotlar berilgan. Musiqiy atamalarni atroflicha izlanish qoraqalpoq tili terminologiyasining yanada rivojlanishiga yordam beradi.

Tayanch so'zlar: *musiqiy atama, sodda atama, qo'shma atama, bir bo'g'inli atama, ikki bo'g'inli atama, uch bo'g'inli atama, morfema, tub atama, yasama atama.*

ABSTRACT

This article explores the structure of simple musical terms in the Karakalpak language. They are divided into specific groups and have their own characteristics. In it, simple terms are divided into one-syllable, two-syllable, three-syllable, four-syllable and five-syllable musical terms according to the number of syllables. Information is given on the origin of some simple musical terms. Comprehensive study of musical terms contributes to the development of Karakalpak terminology.

Key words: *musical term, simple term, compound term, monosyllabic term, two-syllable term, trisyllabic term, morpheme, affix term, unaffixed term.*

KIRISH

Terminologiya máseleleri hárqanday zamanagóy til biliminiń eń áhmiyetli izertlew baǵdarlarınıń biri. Buǵan kópshilik tillerde terminlerdiń qáliplesiw, rawajlanıw hám jetilisip barıw basqıshlarınıń ele tolıq izertlenbegeni, ilim-pánniń dinamikalıq rawajlanıwı hám jańa tarawlardıń payda bolıwı sebep boladı. Sonlıqtan, dúnya til biliminde ilimniń túrli tarawları terminologiyası máselelerin hár tárepleme úyreniwge úlken itibar qaratılmaqta.

Qaraqalpaq tiliniń muzikalıq terminologiyası óziniń leksika-semantikalıq ózgeshelikleri menen birge, dúzilislik ayırıqshalıqlarına da iye. Terminlerdiń morfologiyalıq qurılısın anıqlaw, morfemalar shegarasında ushırasatuǵın seslik

qubılıslardı úyreniw ógada áhmiyetli. Sebebi, olar arqalı belgili bir túsinikti bildiretuǵın terminniń kelip shıǵıwı, rawajlanıwı, hár túrli morfemalıq ózgerislerge ushırawı anıqlanıp, olardı belgili bir toparlarǵa ajratıwǵa boladı.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Qaraqalpaq terminologiyasına arnalǵan miynetlerde belgili bir uǵımniń dara hám qosarlı túrde anıqlanıwına qaray terminler eki toparǵa ajratılıp qaraladı [2:62]. Usı kózqarastan kelip shıǵıp, tildegi muzikalıq terminlerdi de dúzilisi boyınsha dara hám qospa túrlerge bólip úyreniwge boladı. Bulardan dara muzikalıq terminlerdiń tilde qollanıwında ózgeshelikler ógada kóp. Olar buwın sanına qaray kóbinese bir buwınlı, eki buwınlı, úsh buwınlı, tórt buwınlı hám bes buwınlı bolıp keledi. Al morfemalıq qurılısı boyınsha túbir hám dórendi túrinde qollanıladı.

Hár túrli tarawlarǵa baylanıslı ilimiy jumislarda, atap aytqanda, Z.U.Dáwletmuratova [4], M.D.Qurbanov [6], J.Nurmaxanova [8], G.Dosjanova [5] hám A.A.Saburovalardıń [11] ilimiy miynetlerinde qaraqalpaq tilinde terminlerdiń morfologiyalıq ózgesheliklerine toqtalıp ótilgen.

NATIJALAR

Ilimiy ádebiyatlarda terminlerdiń dúzilisi berilgen anıqlamalardı bassılıqqa alıp, qaraqalpaq tilinde dara túrinde qollanılatuǵın muzikalıq terminlerdiń dúzilislik ózgesheliklerin anıqlawǵa háreket ettik.

Tilde qollanılıp júrgen dara muzikalıq terminlerdi buwın sanına qaray tómendegidey toparlarǵa ajratıp qarawǵa boladı:

1. Bir buwınlı muzikalıq terminler: *akt, alt, bas, bard, dáp, gimn, lad, metr, plistr, ritm, tar, takt, tembr, temp, til, xor, vals hám t.b.* Bul topardaǵı terminlerdiń kópshiligi qaraqalpaq tiline basqa tillerden ózlesken.

2. Eki buwınlı muzikalıq terminler: *arfa, akkord, akcent, ansambl, antrakt, bekar, bemol, balet, bayan, bandjo, buben, deka, duduk, duet, domra, drama, etyud, fagot, forte, fleyta, frazo, gavoy, gamma, garmon, gori, gopak, koncert, kvartet, kvintet, klavish, largo, lira, muza, minor, nota, orkestr, organ, oda, romans, rondo, registr, solist, sonel, surna, skripka, tanec, tuba, truba, trio, tyuydyuk, vargan, vokal, virtyuz, vina, zurna hám t.b.* Rus tili hám rus tili arqalı ózlesken usınday muzikalıq terminler menen birge, *baqsı, dabil, dawıs, dáste, duwtar, qaqqaq, qobız, quwray, qulaq, nama, perde, ólshem, gernay, gewde, girjek, jiraw, sirna, tiyek, shanaq, shómish* sıyaqlı túrkiy tillerge ortaq terminler ushırasadı.

3. Úsh buwınlı muzikalıq terminler: *ariya, akkolod, ballada, balaman, bandura, bariton, baraban, dombıra, dirijor, gitara, gelekon, xormeyster, interval, kamerton, kontata, oktava, opera, polonez, reprinza, sázende, sonata, sıbızǵı, stakkato, syuita,*

trimitas, trembita, unison, volinka, voltarna, viola hám t.b. Bul toparda túrkiy tillerge ortaq muzikalıq terminler oğada az.

4. Tórt buwınlı muzikalıq terminler: *akapella, balalayka, baletmeyster, dinamika, diapazon, kapelmeyster, kompozitor, koncertmeyster, kordobalet, melodrama, mediator, partitura, pianino, rapsodiya, repertuar, simfoniya, teezera, uvertyura hám t.b.*

5. Bes buwınlı muzikalıq terminler: *akkompanement, aranjirovka, fortopiano, klaviatura, repeticiya hám t.b.*

6. Altı buwınlı muzikalıq terminler tilde az sanda ushırasadı. Olarğa *konservatoriya, xoreografiya* sıyaqlı terminlerdi mısal etsek boladı.

Eki buwınlı muzikalıq terminler dara muzikalıq terminlerdiń ishinde sanı jağınan úlken topardı quraydı. Sonı da ayrıqsha atap ótiw kerek, túrkiy tillerge ortaq, qaraqalpaq tiliniń sózlik quramında burınnan qollanılatuğın dara muzikalıq terminlerdiń kópshiligi de eki buwınnan turadı.

MUHOKAMA

Qaraqalpaq tilinde dara muzikalıq terminler morfemalıq qurılısı jağınan eki túrli bolıp keledi.

Birinshisi, túbir halında turıp belgili bir túsinikti dál anıqlaytuğın muzikalıq terminler. Olarğa *akt, alt, bas, bard, dáp, gimn, lad, metr, plistr, ritm, tar, takt, tembr, temp, til, xor, vals, qobız, quwray, qulaq, nama, perde* sıyaqlı muzikalıq terminler kiredi.

Ekinshisi, affiksli dara muzikalıq terminler. Bul toparğa *qobızshı, dápshi, girjekshi, skripkashı, barabanshı, duwtarshılıq* sıyaqlı terminlerdi kórsetiwge boladı. Qaraqalpaq tilinde affiksli dara muzikalıq terminler oğada az.

Túbir formasındağı muzikalıq terminlerdiń ishinde tildiń kózqarası boyınsha túbir morfema dep qaralatuğın *sıbizgi, balaman, duwtar* sıyaqlı túrkiy tillerge ortaq terminlerge ayrıqsha toqtalıp ótiw orınlı. Sebebi, bul terminler shıǵısı jağınan túbir morfema emes, al morfemalardıń birigiwinen jasalǵan. Máselen, *sıbizgi* sóziniń etimologiyası boyınsha tómendegishe maǵlıwmat bar: áyyemgi túrkiy tilinde *sıbizgu* formasında ushırasadı [7:450]. Negizi bul sózdiń aqırındağı *-gu (ga)* bólegi – feyilden atlıq (yaki ráwısh forması) jasawshı qosımta; onda *sıbiz* – bólegi “jıńishke ses shıǵar” degen máni ańlatatuğın feyil bolıp shıǵadı [9:283]. Qaraqalpaq tilinde *sıbir* feyiliniń “áste aytilǵan sóz, jasırın sóylesik” mánilerin ańlatıwına qarap bunı haqıyqatqa tuwrı keledi dewge boladı. Sebebi, *sıbiz* hám *sıbir* sózleri shıǵısı jağınan bir túbirden dóregen bolıwı múmkin.

Balaman sózi tildegi *bala* sózinen muzikalıq ásbaptıń atına ózgergen degen pikirler bar [11:51]. Ózbek tilinde baspadan shıqqan “Muzıka sózligi”nde

tómendegishe túsinik berilgen: “forması sırnayğa uqsas, biraq onnan biraz kishi (ataması da sonnan, yaǵnıy – sırnaydıń balasıman)...” [1:27]. Al ózbek xalqınıń dástúriy sazlarına arnalǵan miynette bul atama parsısha *balobam*, *bolo* – bálent, *bom* – pás degen mánilerdi bildiredi, - dep kórsetilgen [3:50].

Al *duwtar* sózi eki sózdiń birikpesinen jasalǵan: “eki” mánisin bildiretuǵın tájikshe “du” sanaq sanı hám muzikalıq ásbaptıń shertip terbelsetuǵın arawlı jibi mánisin ańlatatuǵın tor (tar) [10:95].

Sunday-aq, tilimizge rus tili hám rus tili arqalı basqa tillerden ózlesken *xormeyster*, *baletmeyster*, *kapelmeyster*, *koncertmeyster*, *melodrama*, *xoreografiya* sıyaqlı dara terminler de shıǵısı jaǵınan qospa sózler ekenligi belgili.

XULOSA

Pikirimizshe, dara muzikalıq terminlerdiń qospa muzikalıq terminlerden ózgesheligi tek onıń arawlı uǵımdı dara túrde anıqlawında emes. Al onıń fonetikalıq jaqtan buwın sanı, morfemalıq qurılısı, tilde qollanıw ózgesheliklerine de baylanıslı. Joqarıda kórsetilgenindey, dara terminler buwın sanına qaray kóbinese bir buwınlı, eki buwınlı, úsh buwınlı, tórt buwınlı hám bes buwınlı bolıp keledi. Olardıń ishinde eki hám úsh buwınlı muzikalıq terminler tilde kóp ushırassa, al altı buwınnan ibarat túri oǵada az. Morfemalıq qurılısı jaǵınan túbir hám dórendi formasındaǵı dara muzikalıq terminlerdiń de ózine tán ózgeshelikleri bar. Sebebi bunday etip bóliwde sol terminniń etimologiyasına ayırıqsha itibar beriw kerek.

Solay etip, qaraqalpaq tilinde dara muzikalıq terminler óziniń joqarıda kórsetilgen dúzilislik ózgesheliklerine iye. Olardı házirgi tildiń kózqarasınan hár tárepleme izertlew, ózgesheliklerin anıqlaw qaraqalpaq muzikalıq terminologiyasınıń ele de rawajlanıwına járdem etedi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Акбаров И. А. (1997). Муסיқа луғати. – Тошкент: Уқитувчи.
2. Berdimuratov E. (1999). Qaraqalpaq tili terminleri. – Nókis: Bilim.
3. Begmatov S., Matyoqubov M. (2008). O‘zbek an’anaviy cholg‘ulari // O‘quv qollanma. – Toshkent: Yangi nashr.
4. Давлетмуратова З.У. (2010). Қарақалпақ тилинде туўысқанлық атамалары. // Филол. илим. канд... дисс. – Нөкис.
5. Dosjanova G. (2021). Qaraqalpaq tilinde úy buyımları atamalarınıń semantikalıq hám morfologiyalıq ózgeshelikleri (monografiya). – Nókis: Iimpaz.
6. Қурбанов М.Д. (2011). Қарақалпақ тилиндеги географиялық терминлердин лексика-грамматикалық өзгешеликleri. // Филол. илим. канд... дисс. – Нөкис.
7. Махмуд Кошғарий. (1960). Девону луғотит турк. I-жилд. – Тошкент.
8. Нурмаханова Ж. (1998). Қарақалпақ тилиндеги социаллық-экономикалық терминлер. // Филол. илим. канд... дисс. – Нөкис.
9. Раҳматуллаев Ш. (2000). Ўзбек тилининг этимологик луғати (туркий сўзлар). 1-жилд – Тошкент: Университет.
10. Раҳматуллаев Ш. (2000). Ўзбек тилининг этимологик луғати. 3-жилд. – Тошкент: Университет.
11. Сабурова А. А. (2008). Қарақалпақ тилиндеги музыка терминleri. – Нөкис: Билим.